

תרגום ערבית-יהודי מימי הביניים לנביאים אחרונים

אליעזר שלוסברג

יצחק אבישור, תרגום קדום לנביאים אחרונים בערבית-יהודית בבליית וסורית (עדה ולשון: פרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, כב), ירושלים (מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל והוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס) תשנ"ח, כרך ראשון: ישעיהו וירמיהו, 241 עמ'.

בשנים האחרונות מרבה פרופ' יצחק אבישור לפרסם תרגומים בערבית-יהודית לספרי מקרא שונים. זריו הוא ומהיר במלאכתו, ומדי תקופה קצרה הוא מזכה אותנו בפרסום חדש וחשוב פרי עטו – אך לפני שלוש שנים הניח לפנינו תרגום ערבית-יהודי קדום של נביאים ראשונים, שנתחבר בעיר מְרָדִין שבצפון עראק,¹ והנה עתה הוסיף ופירסם תרגום קדום בערבית-יהודית לספרים ישעיהו וירמיהו.

החיבור הנוכחי כולל שני חלקים: מבוא רחב ידיים וטקסט מלווה בהערות. המבוא כולל תיאור של כתב היד, ובכלל זה דיון בשאלה אם הוא מקור או העתק, דיונים נרחבים בקשר אפשרי בין התרגום לרס"ג, בלשון התרגום ובזיקה בינו ללשון תפסיר רס"ג, וכן ניתוח ייחודו של התרגום. הטקסט מחולק לפרקים ולפסוקים בצורה נוחה, ברורה ומאירת עיניים; ההערות, לעומת זאת, ממוקמות בסוף התרגום ולא בשולי העמודים, והצורך לדפדף לסוף החיבור מקשה על רצף הקריאה והעיון.

המהדורה שלפנינו מבוססת על כ"י Huntington 206 בספריית בודלי באוקספורד.² כתב יד זה כתוב בכתיבה מזרחית מן המאה הי"ד, משתרע על פני 298 דף וכולל פירוש לנביאים אחרונים, על פי הפירוט הבא – ישעיהו: א1-א83; ירמיהו: א172-א83; יחזקאל: א173-א238; תרי עשר: ב238-ב298. כתב היד שלם, למעט תשעה-עשר דפים הכתובים בכתב שונה, שהושלמו על ידי מעתיק מאוחר יותר.³

כתב היד נוקב במספר תאריכים. בראשו כתוב: "אתחיל לכתוב שרח / נביאים אחרונים שהם / ישעיה ירמיה⁴ יחזקאל / תרי עשר / שנת / היש'ם ליצירה", היא שנת 1580. אחר התרגום לירמיהו (דף 172ב) רשום: "ואתפק פראג הדה אלנסכה / אלמימונה סאדס עשר / אב שנת / אתק וו' / לשטרות" [=העתקת כתב היד המוצלח⁵ הזה הסתיימה

1 אבישור, התרגום. לביקורת על הספר ראו: בךשמאי, תרגום; פוליאק, ביקורת.
2 להלן: הנטינגטון. מספרו בקטלוג נויבאואר: 181; סימנו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים (מלכתכ"י): סי. 16245.

3 לפירוט הדפים החסרים ראו אבישור, תרגום קדום, עמ' 13; וראו גם בהמשך.
4 שמות הספרים הנזכרים הועתקו אצל אבישור בצורה שגויה: "ישעיהו ירמיהו" (במקום: "ישעיה ירמיהו"). ככלל, ההעתקה מכתב היד סבירה, אך עדיין יש בה פה ושם טעויות הטעונות תיקון.

5 אפשר גם: המאושר, בר המל. אבישור מתרגם: "ההעתקה הנאמנה" (אבישור, תרגום קדום, עמ' 12).

בט"ז אב שנת אתק"ז לשטרות], היא שנת 1196. תאריך סמוך מאוד מצוי גם בסוף התרגום לספר יחזקאל (דף 238ב): "וכאן אלפראג מנה פי לילה אלארבעא / והי לילה ערבה סנה / אלף תק' / וז' לתאריך" [=הסיום היה בליל רביעי והוא ליל ערבה >דהיינו ליל הושענא רבה< שנת אתק"ז לשטרות]. נראה, כדברי אבישור, שהתאריך הנזכר בראש כתב היד, שנת 1580, נוגע רק למועד שבו הושלמה העתקתו האחרונה של כתב היד, ואשר בה הוסיף המעתיק האחרון את הדפים החסרים.⁶

אולם אבישור לא התייחס לשאלה כיצד יכול היה המעתיק לסיים את העתקת התרגום לספר ירמיהו בט"ז אב שנת אתק"ז לשטרות, ואילו את העתקת התרגום ליחזקאל סיים בליל הושענא רבה באותה שנה עצמה?⁷ ליישוב השאלה עלינו להניח שהכותב מנה את השנה על פי חשבון השטרות מחודש ניסן (ולא מחודש תשרי), וכך יכול היה לסיים את תרגומי ירמיהו ויחזקאל באותה שנה: את התרגום לספר ירמיהו סיים בט"ז באב ואת התרגום לספר יחזקאל סיים בליל הושענא רבה שנת ד' תתקנ"ז [=1196]. בסוף התרגום לספרי תרי"עשר לא נשתמר הקולופון המקורי, אך לאור משך הזמן הקצר (באופן יחסי) שבו הועתק התרגום ליחזקאל, המשתרע על פני שישים וחמישה דף (דהיינו, במשך כחדשיים: אמצע אב עד אמצע תשרי), יש לשער שהעתקת התרגום לספרים אלה הסתיימה זמן לא רב לאחר מכן, דהיינו באמצע המחצית השנייה של שנת אתק"ז לשטרות [=1196], וכזכור, הסופר התחיל את מניין החדשים מניסן.

אבישור משער, ובצדק, שכתב היד שלפנינו אינו כתב היד המקורי של התרגום, אלא העתקה מכתב יד קדום יותר, שנכתב לפני סוף המאה הי"ב. השערה זו מבוססת על השגיאות הרבות המצויות בכתב היד, ובהן שגיאות הנובעות מחילופי אותיות בגלל קריאה שגויה של המקור ומשיכול אותיות (הנובע בוודאי ממהירות ההעתקה); וכן על החסרת התרגום לפסוקים שלמים ועל דילוג על עמוד או דף, דבר שהמתרגם המקורי מן הסתם היה שם ליבו אליו. לראיותיו של אבישור יש להוסיף את עדותו של המעתיק בסוף תרגומו לספר ירמיהו: "ואתפק פראג הדה אלנסכה" [=העתקת כתב היד הזה הסתיימה"] – לשון המעידה אף היא שלפנינו העתקה ולא מקור.

המעתיק האחרון (בשנת 1580) השלים, כאמור, תשעה-עשר דפים שהיו חסרים בכתב היד המונח לפניו. דפים אלה שונים משאר דפי כתב היד, בראש ובראשונה בצורת הכתב: בעוד שהכתב של מרבית כתב היד ברור ויציב, הכתב בדפים אלה הוא מרושל ביותר וקשה לקריאה. גם מספר השורות בעמודים אלה שונה. בכל אחד מעמודי כתב היד מספר השורות הוא שמונה-עשרה, ואילו בדפים אלה מספר השורות בכל עמוד אינו קבוע, ונע בין עשרים ואחת לעשרים ושלוש. אולם השינוי הבולט ביותר הוא התופעות הלשוניות, ובעיקר הכתיב המלא בפועל, בשם העצם ובמילות היחס, והשימוש המרובה

6 אבישור, תרגום קדום, עמ' 12-13.

7 יש להניח שהעתקת התרגום לספר ירמיהו נעשתה לפני העתקת התרגום לספר יחזקאל, כפי שמעיד סידרם בכתב היד.

באופן יחסי בערבית מדוברת, המתאימה, ככל הנראה, ללהג הרווח בפי יהודי סוריה ובבל.⁸

מן המבוא המפורט לחיבור עולה בבירור, כי לפי אבישור כתב היד כולו נכתב על ידי סופר אחד, למעט הדפים "האבודים", שהושלמו בתקופה מאוחרת יותר. זאת ועוד, לדבריו התרגום כולו הוא יצירתו של אדם אחד, ומתרגם של הספרים ישעיהו וירמיהו הוא גם מתרגם של ספרי תרי"עשר. אין במבוא כל רמז לאפשרות שהתרגום הוא ליקוט של פירושים ממקורות שונים. משום כך מובאות במהלך דיון בנושא "שימוש במילים פרסיות", דוגמאות מהתרגומים לספרים ישעיהו וירמיהו לצד דוגמאות מהתרגום לספרים הושע, עמוס וחבקוק (עמ' 22-24); במהלך דיון ב"אוצר המילים" מצויות דוגמאות מהתרגומים לספרים ישעיהו וירמיהו לצד דוגמאות מהתרגומים לספרים יחזקאל, עמוס ונחום (עמ' 27-28); והדיון ב"הערות פרשניות ודקדוקיות" כולל, אלו לצד אלו, דוגמאות מהתרגום לספר ישעיהו וכן מהתרגומים לספרים מיכה, יואל, עמוס ועובדיה (עמ' 29). אולם אבישור לא עמד על עובדה חשובה ביותר, והיא שהתרגומים שבכתב היד אינם אלא עיבוד קדום לתרגומו של הקראי יפת בן עלי, החשוב שבפרשני המקרא הקראיים בימי הביניים. כ"י הנטינגטון, שעליו מבוסס החיבור, מוכר במחקר האקדמי זה למעלה משלוש מאות שנה (אם כי ככל הידוע לי, המלומדים השונים שעסקו בו בעבר התעניינו אך ורק בתרגומים לספרי תרי"עשר, ולא בתרגומים לספרים ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל), אולם למרות העיסוק המרובה בו, ואף שחלקים ממנו ראו אור, לא זיהו החוקרים את מחברו.⁹ מקצתם סברו שהוא לרב סעדיה גאון, ואחרים קבעו שהוא אומנם לא נכתב על ידי הגאון, אך מחברו היה נתון להשפעתו והתבסס עליו.¹⁰

הראשון שעמד על כך שהתרגום לתרי"עשר הוא תרגומו של יפת בן עלי הקראי, היה פלטיאל בירנבוים, שההדיר את פירושו הארוך של יפת לספר הושע. במבואו למהדורתו מנתח בירנבוים את הדמיון שבין פירוש יפת להושע (שלגבי זהות מחברו אין כל ספק) לבין כתב היד, ומסיק שאף הוא יצא מתחת ידו של יפת.¹¹ אני מאשש את מסקנת בירנבוים, בהסתמך על השוואת התרגומים שבכתב היד עם תרגומו של יפת לספרים נחום¹² וחבקוק,¹³ שראו כבר אור בדפוס, ועם תרגומו לספרי תרי"עשר המצויים עדיין בכתב

8 לדעת אבישור, "בדיקת כתב היד מראה שהלהג והכתב הוא של יהודי סוריה" – אבישור, תרגום קדום, עמ' 13.

9 הפירוש להושע ויואל נדפס על ידי ר' שרויטר (ברלין, 1867-1871, בצירוף תרגום לגרמנית); ויאל נדפס פעם נוספת יחד עם ספר עמוס על ידי ד' קליין (בודפשט 1897, בצירוף תרגום להונגרית); עובדיה, יונה, מיכה ונחום, נדפסו על ידי ג' פרידמן (בודפשט 1901, בצירוף תרגום להונגרית), וצפניה, חגי וזכריה, נדפסו על ידי א' הייץ (ברלין 1902, בצירוף תרגום לגרמנית). אולם גם חוקרים מאוחרים יותר, דוגמת משה שטיינשניידר (עמ' 286-287, מס' 92), הנרי מילטר (מילטר, עמ' 318) ושמואל פוננסקי (אבן בלעם, עמ' 12), לא זיהו את המחבר.

10 כך, למשל, כתבו שרויטר והייץ במבואותיהם למהדורות שפירסמו.

11 יפת, הושע, עמ' 51-52.

12 יפת, נחום.

13 לבנהדכפרי.

יד, דוגמת התרגום לספר עובדיה.¹⁴ יתרה מזאת, במקום אחר הראיתי שגם התרגום לספר מלאכי, שצורף לכתב היד על ידי מעתיק מאוחר, בשנת 1580, דהיינו כארבע מאות שנה לאחר התרגום לאחד-עשר ספרי תרי-עשר האחרים, אינו אלא עיבוד של תרגום יפת לספר זה, בליווי שינויים המתחייבים מהבדלי הזמן והלשון.¹⁵

עדיין נותר לברר אם גם התרגום לשלושת הספרים הראשונים שבכ"י הנטינגטון, דהיינו ישעיהו, ירמיהו ויחזקאל, הוא פרי עטו של יפת. אם לא, יהיה עלינו להניח כי מעתיק כתב היד ביקש להניח בפני קוראיו (או לצרכיו הפרטיים) תרגומים לספרי הנביאים, ולשם כך ליקט מכל אשר מצאה ידו: לספרי תרי-עשר לא מצא אלא את תרגומו של יפת, ואילו לישעיהו, ירמיהו ויחזקאל, הביא תרגום אחר, ממוצא לא קראי.¹⁶

היבילוגרף של כתבי יפת, ג'וליאנו טמאני, מקבל ללא כל פקפוק את האפשרות הראשונה, הנראית לכאורה סבירה יותר, וכולל את כ"י הנטינגטון בין תרגומי יפת לנביאים אחרונים מבלי לחלק בין ישעיהו וירמיהו ויחזקאל, לתרי-עשר.¹⁷ ואכן, השוואה של התרגום לישעיהו שבכ"י הנטינגטון עם כתבי יד של תרגום יפת לישעיהו, שבעלותו עליהם אינה מוטלת בספק, מגלה כי לפנינו עיבוד קדום של תרגום יפת.

קביעה זו מסתמכת, בין השאר, על מהדורה ארעית של פרק מ"ז בישעיהו, שערך פרופ' חגי בךשמאי לצורך מחקר על חליפי התרגום אצל יפת בן עלי.¹⁸ במהדורה זו משווה בךשמאי את גירסתו של כ"י הנטינגטון (דף 260) עם גירסת שלושה כתבי יד אחרים: כ"י הספרייה הבריטית Or. 2548 (דפים א112-א118),¹⁹ כ"י לונדון Or. 2502 (דפים 337-345),²⁰ וכ"י פטרבורג, Yevr. I:569 (דפים א165-א172).²¹ אין לבךשמאי כל ספק שהתרגום שבכ"י הנטינגטון הוא אכן ליפת – אך (לפי בךשמאי) למרות קדמותו

14 פוליאק ושלוסברג.

15 שלוסברג.

16 לסוגיה זו ראו עוד שלוסברג. בךשמאי העלה אפשרות זו לגבי התרגום הקדום ממרדין – בך שמאי, תרגום, עמ' 269-268.

17 טמאני, עמ' 47, מס' 2. בציון מספרו של כתב היד "שלנו" בקטלוג נויבאוור נפלה אצל טמאני טעות, והוא צריך להיות 181 (ולא 108).

18 בךשמאי, עיונים. תודתי לפרופ' בךשמאי, שהואיל להעמיד לרשותי את מהדורתו זו לצורך כתיבת דברים אלו.

19 מספרו במלתיכ"ע: ס' 6323. לתיאורו ראו: מרגליות, מס' 279; בךשמאי, שיטות, ח"ב, עמ' יב, מס' א; טמאני, עמ' 59-60, מס' 66. כתב יד זה כתוב באותיות ערביות, ולדעת בךשמאי (לעיל) הוא השריד העתיק ביותר מפירוש יפת לישעיהו. על מעלתם של כתבי היד של יפת הכתובים באותיות ערביות ראו בהרחבה בךשמאי, מהדורה, עמ' 22, ובסיכום שם, עמ' 32: "כתבי היד העתיקים שבכתב ערבי הם הם שמשפטים, איפוא, בקירוב האפשרי, את המהדורה הראשונה והיחידה שכתב יפת מפירושו למקרא. מן הדין, איפוא, שבכל מקום ששרדו קטעים מכ"י אלה, יהיו הם הבסיס המוסמך לנוסח הפירוש ולהבנתו".

20 מספרו במלתיכ"ע: ס' 6275. לתיאורו ראו: מרגליות, מס' 281; בךשמאי, שיטות, ח"ב, עמ' יב, מס' עב; טמאני, עמ' 59, מס' 64. על בעלותו של יפת על התרגום תעיד ההקדמה המצויה בהמשך כתב היד, לפני התרגום לפרק מ"ד פס' ו': "נבתידי אל אן בכתאבה אלגווא אלתאלת מן שרה ישעיהו ע"ה מן כלאם מר' ו' החכם הגדול יפת הלוי הגדול תנצ'ה" (נתיחיל קעת בכתיבת החלק השלישי של ביאור ישעיהו ע"ה מדברי מר' ו' החכם...).

21 מספרו במלתיכ"ע: ס' 51019.

של כתב היד, גירסאותיו הן הרחוקות ביותר מן המקור. דבר זה נובע, כפי הנראה, מכך שכתב היד הוא עיבוד של המקור שעמד לפני המעתיק, והלה התערב בו ושינה אותו במקומות רבים.

בדיקה קצרה של התרגום לספרים ירמיהו ויחזקאל מגלה אף היא קירבה גדולה מאוד לתרגומי יפת בן עלי. למשל, השוואה בין תרגומי פרק ב' בספר ירמיהו שבכ"י הנטינגטון לבין אלה שבכ"י הספרייה הבריטית Or. 2549, כתב יד מן המאה הי"א שנכתב באותיות ערביות, ושהוא, כנראה, השריד העתיק ביותר מפירוש יפת לירמיהו,²² מלמדת על דמיון רב בין שני התרגומים במקצת פסוקים, לעומת שוני רב באחרים:

والان ما لك لطريق مصر لشرب ما
النيل وما لك لطريق الموصل لشرب
ما النهر

تودبك بليتك وعتوك تويحك واعلمي
وانظري ان ردي...²³ وزعر تركك
طاعة الرب الهك ولم تكن فرعتي عليك
قول الرب (؟) الاله القيوم.

ان من القديم كسرت نيرك بترت
رباطتك وقلت ما اجوز تحت ... بل
على كل جبعة شامخة وتحت كل
شجر ريان انت شجاعة وقيل مقترشة
طاغية.

وانا غرستك سوريق الذي كله غرس
حق وكيف انقلبت لي لزياعات الجفن
الاجفن الاجنبية.

الا ان تغسلي بالنظر وتكثري لك
الصايون متأثر دنبك قدامي قول
الاله.

كيف تقولي ما نجست وورا الاوثان
ما متأثر أنظرة خفيفة مشرقة
طرقها.

יח ואלאן איש אלחאגה כך למציי אלי טריק
מצר לשרב מיאה אלניל ואיש אלחאגה כך
ללמציי אלי טריק אלמוצל לשרב מיאה
נהר אלפראה.

יט תודבך בליתך ועתואתך תובכוך ואעלמי
ואנטרי אן רדי אלעקאבה ומר תרכך טאעה
אללה רבך וליס פועתי עליך קול אללה
רב אלעאלמין רב אלגיוש.

כ אן מן אהל אלדהר כסרת נירך בתרת
רבאטאתך וקלת מא אתגאוז עהודך אן עלי
כל ראביה שאמכה ותחת כל שגר גן את
מפתרשה יא זאניה.

כא ונא גרסתך פי זמאן יהושע פי אלבלאד
אלמקדסה מתל כרם סוריק לא יקבל
אלתרכיב גמיעה²⁴ נסל חק וכיף אנקלבת
לי זאילין מן אלדין מתל כרם גריבה.

כב אלא אן תתגסלין באלאשאנא ותבכרין לך
מן אלצאבון פאן קד אתר דינבך בין ידי
קול אללה רב אלעאלמין.

כג כיף תקולין מא נגסת ורא אלאותאן מא
סרת אנטרי טרקך פי אלואדי אערפי איש
צנעת יא בכרה כפיפה משרכה טרקאה.

22 מספרו במלכתכ"ע: ס' 6325. לחיאורו ראו: מרגליות, מס' 283; בןשמאי, שיטות, ח"ב, עמ' יב, מס' רא; טמאני, עמ' 60, מס' 70.

23 הכתב מוטושטש.

24 אצל אבישור נדפס "גמעה", אולם בכתב היד: "גמיעה".

مثل حمار الوحش تعلم البر بشهوة
نفسها تحسست الهوا من تعنتها²⁵ كل
طالبها ما يلغبون في شهرها
يجدونها

امنعي رجلك من الحفا وحنجرتك من
العطش وقلت اياس لا بل احببت
الاجنبيين ووراهم اسير.

כד יא שבה וחש אלוף אלבר בשוהו נפסהא
חסת ריח ען תענתהא מן ידהא כל טאלביהא
לא ילגבו פי שהרהא שהר אב יגדונהא.

כה אמנעי רגלך מן אלחפא וחנגרתך מן אלעטש
וקלת איאס לא בל קד אחבת אלגנביין
וורא עבאדתהם אסיר.

ברור כי קיים דמיון רב בין שני כתבי היד, ובמיוחד בתרגום צירופים "קשים", דוגמת
"ומשבותיך תוכיחך" (פס' יט), "נתקתי מזרותיך" (פס' כ) ו"באות נפשה" (פס' כד).
לעומת זאת, ניכר שמקצת פסוקים, דוגמת פסוק י"ח, עברו בכ"י הנטינגטון עיבוד. עיבוד
זה קירבם אל הלשון המדוברת ("איש אלחאגה"), או לפעמים שילב בתוכם תוספת
ביאור, דוגמת זיהויים המפורש של "שחור" עם הנילוס ושל "נהר" עם הפרת:

ואלאן איש אלחאגה כך למצוי אלי טריק מצר לשרב מיאה אלניל ואיש אלחאגה
בך ללמצוי אלי טריק אלמוצל לשרב מיאה נהר אלפראה [=ועתה, איזה צורך יש
לך ללכת לדרך מצרים, כדי לשתות את מי הנילוס, ואיזה צורך יש לך ללכת
לדרך אשור,²⁶ כדי לשתות את מי נהר הפרת].

תוספת הביאור באה לידי ביטוי בולט בתרגום לפסוק כ"א, שבו שולבו קטעים מתוך
הפירוש הארוך:

ואנא גרסתך פי זמאן יהושע פי אלבלאד אלמקדסה מתל כרם סוריק לא יקבל
אתרכיב גמיעה נסל חק וכיף אנקלבת לי זאלין מן אלדין מתל כרם גריבה [=ואני
נטעתי אותך בזמן יהושע בארץ הקודש, כמו כרם סוריק, שאינו מקבל הרכבה,
כולו זרע אמת, ואיך נהפכת לי להיות סרים מן הדת כמו כרם זר].

ההוספות והזיהויים ההיסטוריים שבעל כ"י הנטינגטון הוסיף בתרגומו לקוחים מן הפירוש
הארוך, כפי שניתן לראות מעיון בכ"י Or. 2549 שבספרייה הבריטית. לאור זאת נדחית
האפשרות שתרגום זה הוא תרגום עצמאי, שאין לו זיקה לתרגום של יפת.
ממצאים דומים עולים מהשוואת התרגום לספר יחזקאל שבכ"י הנטינגטון עם כתבי
יד אחרים הכוללים את תרגום יפת לספר זה, כגון השוואת תרגומי פרק כ"ו שבכתב יד
זה עם כ"י ביהמ"ל (JTS) בניו יורק Mic. 3323,²⁷ הכולל את פירוש של יפת ליחזקאל
כו, ב-לו, יד.

25 בכתב יד זה לא תורגמו המילים "מי ישיבנה".

26 "אלמוצלי" הוא התרגום המקובל בימי הביניים ל"אשור", ראו, למשל: רס"ג לבראשית ב, יד; אבישור,
התרגום, עמ' 36, ואלפאסי, ח"א, עמ' 164.

27 מספרו במלכת"ע: ס' 32008. לתיאורו ראו בךשמאי, שיטות, ח"ב, עמ' ז, ס' חד.

<p>כ"י ביהמ"ל בניו יורק Mic. 3323 לדלך כדאך קאל ארלב אלאלאה הא אנא עליך יא צר פאצעד עליך אחזאב כתירין כאצעאד אלבחר אמואגה.</p>	<p>כ"י הנטינגטון ג לדלך כדי קאל אללה הא אנא אליך יא צר ואצעד עליך אמם כתירה כמא תצעד אמואג אלבחר.</p>
<p>ויפסד אסואר צר ויהדמו אבראגהא ואכנס תראבהא מנהא ואגעלהא לצפא אלצכר.</p>	<p>ד ויפסדו אסואר צר ויהדמו ברוגהא ויקלעו תראבהא מנהא ואגעלהא צפא צכר.</p>
<p>מבסט אלשבאך תכון פי וסט אלבחר אני אנא כאטבת קול ארלב אלאלאה פתציר נהבא ללאחזאב.</p>	<p>ה משטאח ללציאדין תכון פי וסט אלבחר אני אללה קלת יקול אללה פתצירו סלב ללשעוב.</p>
<p>ורסאתיקהא אלתי פי אלצחרא תקתלן פיעלמו אנני אללה.</p>	<p>ו ורסאתיקהא אלדי פי אלצחארי באלסיף יקתלו ויעלמו אני אללה.</p>
<p>פאן כדא קאל ארלב אלאלאה הא אנא מגיב אלי צר בכתנצר מלך בבל מן אלעראק מלך אלמלוך בכיל וברכב ובפוארס וגוק ושעב עצים וכתיר.</p>	<p>ז לאן דלך יקול אלסיד אללה הא אנא מותי אלי צר בכתנצר מלך באבל מן אלשמאל מלך אלמלוך באלכיל ואלרכבאן ואלפרסאן ואלגוק ואלקום אלכתיר.</p>
<p>רסאתיקך פי אלצחרא באלסיף יקתל ויעל עליך אלחסך ויקים עליך אלתרס.</p>	<p>ח בנאתך פי אלצחרא יקתל באלסיף ויציר עליך מנגניק ויבדד לך אלחסך ויקים עליך דרק.</p>
<p>וצרב עתלה יגעל פי אסוארך ואבראגך ינקן בפוסה (2).²⁸</p>	<p>ט ועתלה יגעלהא פי אסוארך וינקן אבראגך יהדם בחראבה. ויק[אל] במעאולה.</p>
<p>מן קטאר כילה יגטיך גבארהם מן צות אלפארס ואלבכר ואלמוכב תהתון אסוארך ענד דכולה פי אבואבך מתל מדאכל מדינה מפתוחה.</p>	<p>י כילה יגטוך גבארהם מן צות אלפרסאן ואלחק ואלרכבאן תהתו אלאסואר ופי דכולה אבואבך כדכול אלי קריה קד פתחת.</p>

הדמיון בין שני כתבי היד בולט לעין, במיוחד בתירגום מילים וצירופים בהוראות בלתי שגרתיות, דוגמת "ובנותיה אשר בשדה" (פסוק ו, אם כי לא פסוק ח) – "ורסאתיקהא אלדי פי אלצחארי" [=הכפריים שבסביבות הערים הגדולות אשר בשדה]²⁹.

28 גירסה זו מצויה גם בכ"י הספרייה הבריטית Or. 5062 (מספרו במלתי"ע: ס' 6455; לתיאורו ראו בךשמאי, שיטות, ח"ב, עמ' יב, מס' חג). כתב יד זה קרוב בגירסאותיו לכ"י ביהמ"ל בניו יורק, Mic. 3323.

29 השו: "בית שאן ובנתי"ה" (יהושע יז, יא), "בשבת ישראל בחשבון ובבנותיה ובצער עור ובבנותיה" (שופטים יא, כו). התרגום הערבי "רסאתיקהא פי אלסחרה" מצוי גם בכ"י Or. 5062 שבספרייה הבריטית.

ההשוואה שנעשתה לעיל בין התרגומים לספר ישעיהו הקיפה פרק אחד בלבד, והבדיקה של התרגומים לספרים ירמיהו ויחזקאל כללה פסוקים מעטים. משום כך אין בה כדי לשמש מידגם מייצג ומספק מבחינה מדעית, ועדיין יש צורך בבדיקה מעמיקה יותר, על מנת להסיק מסקנות נחרצות. אולם דומה כי הדמיון הרב המשתקף מהשוואת כ"י הנטינגטון לכתבי היד האחרים (שבעלותו של יפת עליהם אינה מוטלת בספק), די בו כדי לחזק ולאשש את הקביעה שכ"י הנטינגטון אינו אלא עיבוד מוקדם מאוד של תרגום יפת לספרי נביאים אחרונים.

זאת ועוד, בסוף המבוא לתרגום (עמ' 35-40) אבישור דן באריכות בזהות מחברו של התרגום ובמקומו. לאחר הפסיקה כי "לקבוע את זהותו של המתרגם אין כל אפשרות" (עמ' 35), הוא מביא ראיות מתוך התרגום למקומו. למשל, לדבריו האיזכור של השמות הרווחים בבגדאד ובבצרה ל"רפתים" (חבקוק ג, יז), מעיד "על הכרה מקרוב שהכיר המתרגם את ערי עראק... ואם כך יתכן, שמתרגמנו הוא בבלי" (עמ' 36). בהמשך מאשש אבישור מסקנה זו, בהסתמך על השימוש המרובה של המתרגם במילים פרסיות, דבר המיוחד לערבית-היהודית הבבלית, ובהסתמך על מאפיינים לשוניים נוספים של הלהג הערבי של יהודי בגדאד. לפיכך, זו מסקנתו של אבישור לגבי מקום החיבור:

נראה, שחיבורו של כתיב זה היה בעראק ויסוד בבלי ניכר בו. אך הימצאותו של כתיב זה במאה השש-עשרה בסוריה והשלמת החסר בו בכתב סורייהודי ולהג סורייהודי מעלים גם את ההשערה, שמא נתחבר בקרב יהודים בבליים, שנתיישבו באלשאם (בסוריה וארץ ישראל) [עמ' 39].

במילים אחרות, הכותב היה ממוצא בבלי ושהה בסוריה או בארץ ישראל. מסקנה זו רק מחזקת את מה שכתבנו לעיל בדבר זהות מחברו של התרגום, שהרי היא מתאימה לפרטים הידועים לנו על תולדות חייו של יפת בן עלי, אשר עראק וירושלים היו התחנות העיקריות בחייו. שמו הערבי, אבו עלי אלחסן אבן עלי אלבצרי, מלמדנו שמוצאו (או מוצא משפחתו) היה מבצרה שבעראק, אולם עיקר פעילותו היה בירושלים, במחצית השנייה של המאה העשירית, והוא גם מת בה, כנראה לקראת סופה של אותה מאה.³⁰

בסיכום המבוא מרחיב אבישור את היריעה וטוען שתרגום זה, כמו מספר תרגומים אחרים שנתפרסמו בעת האחרונה, מגלה "מסורת פרשנית מזרחית למקרא" (עמ' 39). מסורת זו "מפתיעה אותנו לעתים הן בזיהוי מקומות, הן בעיגון נבואות בתקופות, הן בקישורן לאישים מן המקרא והן בפירושים ייחודיים, שלא ראינו כמותם בפירושים שנתפרסמו עד עתה" (שם). אולם "מאפיינים מפתיעים" אלה הם ממאפייניה המובהקים של פרשנות המקרא הקראית, ואין בהם כדי להפתיע את כל המצוי בפרשנות זו.³¹

30 יש המאחרים את מותו של יפת עד אחרי שנת 1005, אולם לדעת גיל יש להקדים את שנת פטירתו בכעשרים שנה – גיל, עמ' 636.

31 לתיאור ולניתוח של מאפיינים אלה ראו, למשל, פוליאק, מסורת, במקומות שונים.

טעותו של אבישור בזיהוי מחברו של כתב היד נובעת מכך שהוא מתעלם, לחלוטין ובמודע, מן הפרשנות הקראית. בתחילת המבוא (עמ' 11-12) הוא מונה את התרגומים והפירושים לנביאים ראשונים בערבית־יהודית, אלה שראו אור ואלה שבכתב יד, ואין הוא מזכיר תרגומים ופירושים קראיים. יתרה מזאת, בהמשך הוא קובע בפסקנות כי "אין בידינו עד עתה תרגום אחר שקדם לזמנו של תרגום זה לספרי ירמיהו, יחזקאל ותרי עשר" (עמ' 29). קביעה זו מתעלמת, למשל, מתרגומו של יפת לספר ירמיהו, המצוי בכ"י הספרייה הבריטית Or. 2549, ושנכתב במאה ה־11.

עם זאת, אבישור מציין שהמתרגם מזכיר לא אחת את ה"מפסרין", דהיינו את המפרשים שפעלו קודם לזמנו, דבר המביא אותו למסקנה כי "תרגומו ודאי מבוסס על תרגומים שקדמו לו" (שם). אולם אבישור אינו מנסה לאתר את התרגומים הקדומים הללו במסורת התרגום הקראית בכלל, ואין הוא מבקש לקשור אותו עם תרגומו ועם פירושו של יפת בן עלי בפרט. ועוד, כל המעיין בפירושו של יפת למקרא ייווכח לדעת כי הוא נוהג לצטט "מפסרין" אנונימיים ולהתייחס לדבריהם.³²

התעלמות מכוונת ולא מוצדקת זו הניעה, לפיכך, את אבישור להקדיש דיונים ארוכים (ולאור דעתנו על מחבר התרגום גם מיותרים) להשוואה בין תרגומו לבין תרגום רס"ג לספר ישעיהו (עמ' 15-28). כמו כן ברי שאת הדיון ב"ייחודו של תרגום נביאים אחרונים" (עמ' 28-35) יש לראות מעתה במסגרת מאפייניה של הפרשנות הקראית בכלל, ושל פרשנותו של יפת בפרט, שזכו בשנים האחרונים למחקרים מפורטים.³³

כיוון שכך, ביחס לחלק זה של המבוא, אסתפק בהערה אחת בלבד. במסגרת דיונו ב"פירושים מיוחדים" המצויים בתרגומו (עמ' 35), מביא אבישור את התרגום (הכולל גם תרגום חלופי, המאפיין כל כך את הפרשנות הקראית) על ירמיהו ד, טז: "נצרים באים מארץ המרחק" – "נטאר גאיין >ויקאל בכתנצריין גאיין< מן ארץ בעד" [=שומרים באים >ויש אומרים נבוכדנצרים באים< מארץ מרחק] (עמ' 119). אבישור מעיר: "תרגום נוצרים' כקיצור של נבוכדנצרים' הוא כמעט מיוחד לתרגום זה", ובהערה 86 (עמ' 43) הוא מוסיף: "בפירושו של שמואל בן חופני מצאתי דבר דומה: 'וכאמרו נצרים באים מארץ מרחק' [צ"ל: המרחק – א"ש] 'נבוכדנצרים' בחסרון נבוכד' וכדומה לזה מן הקיצורים". אולם פירוש "מיוחד" זה אינו אלא פירושו של רס"ג, ואליו רומז יפת במילה

32 גם פוליאק ובך־שמאי, בביקורתיהם על ספרו הקודם של אבישור (אבישור, התרגום), העירו על התעלמותו המכוונת מהפרשנות הקראית. למשל, פוליאק ציינה את קיומם של מספר תרגומים קראיים לנביאים ראשונים המיוחסים ליפת בן עלי שנתחברו לפני התרגום ממרדן, שלא הובאו בחשבון בדיוני אבישור ובניתוחיו (פוליאק, ביקורת, עמ' 238). היא גם העירה שהשימוש בחליפי תרגום ובהרחבות פרשניות המצוי בתרגום ממרדן (אבישור, התרגום, עמ' 29-33) מאפיין במידה רבה את התרגומים הקראיים מן המאה העשירית והאחת־עשרה (פוליאק, חליפים, בהרחבה). דברים ברורים ברור זה כתב גם בך־שמאי: "גם אם יש הצדקה פורמלית כלשהי להתעלמות מפירושים שאין בצידם תרגום, הרי אין הצדקה כזו להתעלמות מתרגומו השיטתי של הקראי יפת בן עלי, המלווה בפירוש מפורט מאוד, שחלקים גדולים ממנו לנביאים ראשונים שרדו בכתב־יד" (בך־שמאי, תרגום, עמ' 264).

33 החשוב שבהם הוא, כמובן, פוליאק, מסורת; וראו הביבליוגרפיה הרבה שם.

"ויקאל" [=ויש אומרים]. בפירושו לסוף פרשת "וירא" שבספר בראשית כותב הגאון כי אליהוא בן ברכאל הבווי "ממשפחת רם" (איוב לב, ב) אינו אלא

ממשפחת אברהם, בהשמטת "אב", כפי שאמר: "איש ימיני" (אסתר ב, ה), כוונתו "בנימיני", בהשמטת "בן",³⁴ וכאמרו שם: "כְּשֶׁד שְׁלֹמֶן בֵּית אֶךְבָּאֵל" (הושע י, יד), כלומר "שלמנאסר" בהשמטת "אסר", וכאמרו: "נצרים באו [צ"ל "באים" – א"ש] מארץ המרחק", כלומר "נבוכדנצרים" בהשמטת "נבוכד" וכדומה לזה מן הקיצורים.³⁵

אחת הראיות שהגאון הביא להוכחת השימוש המקראי בלשון קצרה היא מספר הושע (י, יד): "שלמן בית ארבאל". ביאורו של הגאון, ש"שלמן" הוא צורה מקוצרת של "שלמנאסר", מובא אצל פרשני מקרא רבים,³⁶ אשר אחד הראשונים שבהם הוא יפת בן עלי בפירושו על הפסוק:

יש אומרים, ש"שלמן" הוא "שלמנאסר", והוא מחצית השם. ואפשר שיאמר, כי "אסר" הוא שם אליל של אשור, לפי שהם הרכיבו את שם האליל על תחילת השם, דוגמת "אסרחדן", ואפשר ששמו אותו בסוף, דוגמת "שלמנאסר", כפי שישאל הרכיבו את שם הבורא בראשית השם ובסופו, דוגמת "אלנתן", "נתנאל". ויתכן ש"שלמן" אינו "שלמנאסר", אלא הוא מאויבי ישראל, ללא ספק.³⁷

הנה כי כן, יפת מביא את ביאורו של רס"ג (מבלי להזכיר את שמו – "יש אומרים") כאחד משני ביאורים אפשריים, והוא מתאים לשיטה הפרשנית הבאה לידי ביטוי בתרגום של כ"י הנטינגטון ל"נצרים" שבירמיהו ד, טז.

תרגומים ופירושים רבים למקרא הכתובים בערבית יהודית עודם ספונים בכתבי יד בספריות שונות ברחבי העולם, וכל פרסום חדש שרואה אור מרחיב את ידיעותינו על הספרות הערבית היהודית בכלל, ועל מפעל הפרשנות היהודית בפרט. משום כך יש

34 אולם בתרגומו למגילת אסתר לא שינה רס"ג מן הכתוב: "מן בני ימיני" [=מבני ימיני].

35 רס"ג, עמ' 142, ובתרגום לעברית עמ' 402 (לשונו של רשב"ח, המובאת על ידי אבישור ולעיל] וזה לזו של רס"ג). פירוש זה התקבל על ידי פרשני מקרא ומדקדקים רבים בימי הביניים – ראו, למשל: ביאור רד"ק על אתר; ריב"ג, השרשים, שרש נצ"ר; ריב"ג, הרקמה, עמ' רפח, שו' 8-9. אולם ראו ביאורו של ר"י אברבנאל על הפסוק (והשונו גם ביאורו על ירמיהו לא, ה), המזכיר את הפירוש שהובא לעיל בשם רס"ג (אם כי לא כציטוט משמו), אך שולל אותו מכול וכול.

36 כגון: ריב"ג (הרקמה, עמ' רפח, שו' 8), ראב"ע (בפירוש המקובל מובא ביאור זה בלשון שמא, "אולי הוא שלמנאצר", אולם ב"השיטה האחרת" הוא מנוסח בלשון ודאי: "...כמו שבזו שלמנאסר" – ראו: סימון, עמ' 104, 285, רד"ק (בשם אביו) ואבן בלעם, וכן הקראי אלפאסי (אלפאסי, שורש של"ם). הקראי דניאל אלקומסי, לעומת זאת, אינו מתייחס בפירושו לשם "שלמן".

37 יפת, הושע, עמ' 166 שו' 23 – עמ' 167 שו' 8. רד"ק בפירושו מבאר כדעה השנייה המובאת אצל יפת: "שלמן" – אויב ידוע היה באותם הימים ששמו שלמן ובא על בית ארבאל פתאום ושדדו, והפיל האם על הבנים ולא השאיר הפליטה".

להעריך את חיבורו החדש של אבישור, ולקוות שהוא יוסיף ויזכנו בעתיד בתרגומי מקרא נוספים, אולם תוך זיהוי מדויק של מחבריהם. אף על פי כן, נראה לאור האמור לעיל כי יש לשקול מחדש את המשך פרסומו של כ"י הנטינגטון, דהיינו את התרגום ליחזקאל ולתרי"ע שר. גירסה זו של תרגומי יפת בן עלי לנביאים אחרונים אומנם קדומה היא, אך מבדיקת תרגומיו של יפת לספר עובדיה, לספר הושע ולספר ישעיהו, עולה שאין זו גירסה משובחת ומדויקת, לפי שחלו בה ידי מעתיקים ומעבדים.³⁸ אם כוונת המהדיר היא להעמיד בפני ציבור הקוראים והחוקרים מהדורה מדעית של תרגומי יפת לספרים אלה, מן הדין להסתמך על כתבי יד מדויקים יותר, ולהביא את גירסת כ"י הנטינגטון במסגרת חילופי הגירסאות בלבד.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבישור, התרגום	אבישור, התרגום
אבישור, תרגום קדום	אבישור, תרגום קדום
תשנ"ח, כרך ראשון: ישעיהו וירמיהו.	
S. Poznanski, "The Arabic Commentary of Abu Zakariya Yahya [Judah Ben Samuel] Ibn Bal'am on the Twelve Minor Prophets", <i>Jewish Quarterly Review</i> 15 (1924–1925), pp. 1–53.	אבן בלעם
S.L. Skoss, <i>Kitab Jami' Al-Alfaz of David Ben Abraham Al-Fasi</i> , New Haven, 1–2, 1936–1945.	אלפאסי
דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר, מהדורת י"ד מרקן, ירושלים תשי"ח.	אלקומסי
ח' בן שמאי, "מהדורה ונוסחאות מפרושי יפת בן עלי למקרא", עלי ספר 2 (1976), עמ' 17–32.	בן שמאי, מהדורה
—, "עיונים במסורת הנוסח של תרגומי יפת בן עלי למקרא", כתבי היד בערבית יהודית באוספי פירקוביץ: יפת בן עלי אלבצרי – פירוש בראשית, בעריכת ח' בן שמאי ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 181–207.	בן שמאי, עיונים
—, שיטות המחשבה הדתית של אבו יוסף יעקוב אלקרקסאני ויפת בן עלי, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.	בן שמאי, שיטות
—, "תרגום ערבייהודי מימי הביניים לנביאים ראשונים", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 261–282.	בן שמאי, תרגום
מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל אביב תשמ"ג.	גיל
A. Heisz, <i>Eine anonyme arabische Übersetzung und Erklärung der Propheten Zephanja, Haggai und Zecharja</i> , Berlin 1902.	הייץ
G. Tamani, "La tradizione delle opere di Yefet b. Ali", <i>Bulletin d'Études Karaites</i> 1 (1983), pp. 27–76.	טמאני
P. Birnbaum, <i>The Arabic Commentary of Yefet Ben 'Ali the Karaite on the Book of Hosea</i> , Philadelphia 1942.	יפת, הושע
<i>Jefeth b. Ali's Arabic Commentary on Nahum with Introduction, abridged Translation and Notes</i> , ed. H. Hirschfeld, London 1911.	יפת, נחום

38 עובדיה – פוליאק ושלוסברג; הושע – פוליאק ושלוסברג, במהדורה ביקורתית הנמצאת בשלבי הכנה; ישעיהו – בן שמאי, עיונים.

- ע' לבנהכפרי, "ספר חבקוק (פרקים א, ג) בפירושו של הפרשן הקראי יפת בן עלי חסן בן עלי הלוי הבצרי", ספונות, סדרה חדשה, ספר שישי (כא) (תשנ"ג), עמ' 73-113.
- H. Malter, *Saadia Gaon - His Life and Works*, Philadelphia 1921. מלטר
- G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1899. מרגליות
- A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886. נרבאואר
- א' סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי עשר – מהדורה מדעית מביארת, כרך ראשון: הושע, יואל ועמוס, רמת-גן תשמ"ט. סימון
- M. Polliack, "Yitzhak Avishur, The Oldest Translation of the Early Prophets into Judaeo-Arabic", *Jewish Quarterly Review* 89 (1998), pp. 236-238. פוליאק, ביקורת
- , "Alternative Renderings and Additions in Yeshu 'ah ben Yehudah's Arabic Translation of the Pentateuch", *Jewish Quarterly Review* 84 (1993-1994), pp. 209-226. פוליאק, חליפים
- , *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation — A Linguistic and Exegetical Study of Karaite Translations of the Pentateuch from the Tenth and Eleventh Centuries CE*, Leiden 1997. פוליאק, מסורת
- מ' פוליאק וא' שלוסברג, "תרגומו של יפת בן עלי הקראי לספר עובדיה – מהדורה מוערת ומביארת", פעמים (בדפוס). פוליאק ושלוסברג,
- G. Friedmann, *Obadja, Jona, Micha Es Nachum - Profetak Koenyveinek Arab Forditasa Nevtelen Szerzotol*, Budapest 1901. פרידמן
- D. Klein, *Joel Es Amos – Profetak Koenyveinek Arab Forditasa Nevtelen Szerzotol*, Budapest 1897. קליין
- ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד. ריב"ג, הרקמה
- , ספר השרשים, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו. ריב"ג, השרשים
- פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת מ' צוקר, ניו יורק תשמ"ד. רס"ג
- M. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902. שטיינשניידר
- א' שלוסברג, "עיבוד מוקדם לתרגומו של יפת בן עלי הקראי לספר מלאכי", מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם, בעריכת בנימין אברהמוב (בדפוס). שלוסברג
- R. Schroeter, "Die in Cod. Huntington 206 aufbewahrte arabische Uebersetzung der kleinen Propheten", *Archiv für Wissenschaftliche Erforschung des Alten Testaments herausgegeben von Adalbert Merx*, Band 1, Heft 1 (1867), pp. 28-54, 153-194; Band 2, Heft 1 (1871), pp. 1-38. שרויטר

מילון חדש בארמית חדשה

יפה ישראלי

יונה, מרדכי. מילון ארמי-כורדי-עברי. א-ב. מוסד ביאליק תשנ"ט. כרך א – 440 עמודים, כרך ב – 495 עמודים.

צורות של הלשון הארמית היו מדוברות בארצות המזרח הקרוב עד הכיבוש המוסלמי. לאחר מכן התפשטה הלשון הערבית עד שדחקה את הדיבור הארמי, אף כי נותרו איים לשוניים של דוברי ארמית, בעיקר נוצרים ויהודים. אלו המשיכו להשתמש בלהגים ארמיים, שהיו מדוברים בצד החברה המוסלמית השלטת: ערבית, פרסית, תורכית ולהגים כורדיים. היישובים דוברי הארמית הם בעיקר באזורי הספר של צפון עיראק ומזרחה, צפון מערב איראן, דרום מזרח תורכיה וצפון מזרח סוריה. הארמית החדשה במקומות אלה היא הצאצא החי וההמשך הישיר של הארמית המזרחית הקדומה, המיוצגת על ידי הסורית הקלסית (נוצרית), המנדעית (גנוסטית), ושפת התלמוד הבבלי וספרות הגאונים (יהודית). דוברי ארמית רבים הם רב-לשוניים, ולזה יש השפעה על צורות הלשון, אוצר המילים, המבנה ועוד.

על פי המחקר, הארמית החדשה מתחלקת לארבע קבוצות עיקריות של להגים: האחת היא המשך של הארמית המערבית, והיתר הן המשך של הארמית המזרחית. הענף המערבי בארמית החדשה מיוצג על ידי להג המדובר על ידי נוצרים הגרים במעלולא (Ma'ula) ובשני כפרים סמוכים, והנקרא בדרך כלל "להג מעלולא", על שם הכפר הגדול שביניהם. הענף המזרחי מיוצג על ידי קבוצות להגים הנקראות על שם המקומות העיקריים בכורדיסטאן שבהם הלהגים מדוברים. בקבוצות אלה יש חלוקה מישנית ללהגים יהודיים וללהגים נוצריים:

- א – ארמית מזרחית מרכזית שיש בה להגים הנחלקים לשתי תת-קבוצות: הלהג של טור-עבדין (טוריא, Turoyo) והלהג של מלאחסו (Mlahsô).
- 1 – "טוריא" מדוברת בעיר מדיית (Midyat) ובכמה כפרים באזור טור-עבדין של מחוז מרדין (Mardin) בדרום מזרח תורכיה. האוכלוסייה הדוברת לשון זו הלכה והצטמצמה במשך עשרים השנים האחרונות בשל הגירה גדולה מהאזור, כתוצאה מלחצים פוליטיים וכלכליים. קבוצות גדולות מאזור זה התיישבו במערב אירופה, וכך באו דוברי ארמית במגע קרוב גם עם לשונות המערב.
- 2 – להג מלאחסו דובר בכפר מלאחסו שבאזור דיארבאקיר (Diyarbakir), ודובריו היו בעיקר נוצרים יעקוביים. הכפר נחרב בעת טבח הארמנים, אך פרופ' אוטו יסטרוב, חוקר גרמני ידוע של להגים ערביים וארמיים, גילה כמה ניצולים, הקליט אותם, ועל השיחות הללו ביסס את עבודתו, הכוללת מידע יחיד על להג זה.
- ב – מנדעית חדשה, המשמשת בדיבור באזור בצרה (Basra) שבעיראק.

ג – ארמית חדשה צפון מזרחית. זו קבוצת הלהגים הגדולה והמגוונת ביותר. הלהגים רבים, ושונים זה מזה לפי העדה, הדת והאזור, מכיוון שהקשר בין המקומות השונים היה רופף בדרך כלל, בגלל קשיי הנסיעה בנתיבים הרריים תלולים וסבוכים, מזג האוויר הסוער במשך רוב ימות השנה, והסכנה המתמדת של שוד ורצח בדרכים.

1 – הלהגים הנוצריים דוברו באזורי מוצול (Mosul), אורמיה (Urmia), בכפרים ובערים שבכורדיסטאן העיראקית והתורכית, ובכמה מקומות בדרום מזרח איראן. הנוצרים דוברי הארמית יודעים בשם אשורים, כלדים, או בשמות אחרים. הארמית של אזור מוצול וסביבותיה מכונה גם סוּרְת, או פליחי (Fellihi). במאה הי"ט הקימו מסיונרים באזרביג'אן, ובמיוחד באורמיה, בתי ספר ובית דפוס, ופיתחו לשון ספרותית, שהתבססה על להג אורמיה ונכתבה בכתב סורי־נסטוריאני ובאורתוגרפיה אטימולוגית בעיקרה. מסיונרים אחרים, בייחוד קתוליים, פעלו ברוח דומה בקהילות הנוצרים בעיראק, אורמיה, לשון הנוצרים, שייכת לקבוצה של לשונות זאכו (Zakho).

2 – הלהגים שבפי היהודים היו מדוברים על פני אזור רחב מאוד והם מגלים רבגוניות גדולה מאוד. בקווים כלליים אפשר להכיר שלוש קבוצות ברורות באופן יחסי: א – להגי צפון עיראק (פליחי היהודית); ב – לשון יהודי אזרביג'אן הפרסית והתורכית; ג – כורדיסטאן הפרסית והאזורים הגובלים; ומקומות נוספים שקשה יותר לאפיין את להגם. הארמית שבפי היהודים שימשה בעיקר כלשון דיבור יומיומי, אך היו לה גם שימושים אחרים: לשון סיפורי עם חילוניים, לשון מעשיות ומדרשים ולשון תרגומי המקרא שבעל פה.

ספרו החדש של מרדכי יונה הוא מילון ללשון הארמית של יהודי זאכו והסביבה; בארץ חיים רבים מאוד מיוצאי זאכו וסביבותיה, וגם בירושלים הם רבים. בלשון הארמית של יהודי זאכו יש מילים מלשונות שונות ונביא כאן מספר דוגמאות: מארמית עתיקה – אֹנְקָא, (נקבה)=דרך, שביל, נתיב; טוּרָא (זכר)=הר; מן הכורדית – גֹּלָא (זכר)=בגד; גֹּנְקָא (זכר)=בחור, עלם; מערבית דרך כורדית/תורכית – פֶּרְך (זכר)=הבדל; פּוֹכּוּר (זכר)=הרהור, מחשבה, רעיון, הגיון; מן הפרסית דרך כורדית/תורכית – דֶּפְתֶּר (זכר)=פנקס, מחברת, ספר; טֶשֶׁטָה (נקבה)=גיגית; מעברית – חֶס וְשֶׁלום=חס ולשון, חס וחלילה; עֶבּוּר (זכר)=לוח שנה; מלשונות אירופה דרך פרסית דרך כורדית/תורכית – סֶבּוּן (זכר)=סבון; לאחר עלייתם של היהודים לישראל נוספו מילים חדשות הקשורות בחיים בארץ, כמו "מעברה" ו"עולה חדש".

מרדכי יונה, יוצא זאכו ובוגר האוניברסיטה העברית, הוציא לאור בשנת 1989 את הספר "האובדים בארץ אשור", ובימים אלה הוא ממשיך לשקוד על איסוף חומר לאנציקלופדיה מקיפה על יהודי כורדיסטאן. זהו המילון השני לארמית החדשה שבפי יהודי זאכו היוצא לאור; קדם לו המילון "ארמי־אשורי־עברי" של ורדה שילה, שיצא לאור בשנת תשנ"ה, המסודר בסדר אלפבית על פי המילים העבריות בלבד. מטרתו המוצהרת של יונה, להגיש מילון ארמי־עברי, מוגשמת וכדאית. המילון הגיוני

ומסודר, בנוסח בלשון בהירה וחסכונית, על פי הנהוג בכתיבת מילונים דרלשוניים, שיטתי ועשיר בצירופי לשון, גם כאלה שלא נרשמו עד כה. באות בו גם מילים כמו גֶרְפָּא (זכר)=מְשׁוּט; לְסִלְפִי (זכר)=אֶלְחוּטִי; מְרַפֵּן (זכר)=מְעַנֵּן, נְמַל; כן מובאים בו דוגמאים וציטוטים מתרגומים של מקורות עבריים.

אמנם, ברצוני להעיר שלוש הערות: א – ציון האטימולוגיה עתים בעייתי, כגון: שְׁמָא (זכר)=שֵׁם אינה שאולה מן העברית אלא מן הארמית העתיקה; תוּלְאָסָא (נקבה)=תולעת אינה שאולה מן התורכית אלא מן הארמית העתיקה.

ב – דוגמאות רבות יותר מלשון הדיבור היומיומית, לו היו מובאות לצד הדוגמאות מן המקורות, עשויות היו להניב תרומה רבה יותר, כגון: קֶם כְּפִלְהָ רִישָׁה=רחץ לו את הראש (ביטוי עממי הנאמר על תמים ש"מסדרים" אותו), מופיע בערך כִּיפָה (פועל)=לחפוף, לרחוץ; וכן, פתגם מלווה בסיפור עממי, בערך צִקְצִיקוּפָה (נקבה)=רעשן, רעשנית, ובערך אָרְכָה (נקבה)=טחנת־קמח.

ג – ספק גדול אם היו קיימים באמת בארמית החדשה המקורית של יהודי זאכי תרגומי־שאיילה כגון אלו: כְּעֵבִית־אֶכִילֶם=עקב אכילס (המופיע בערך כְּעֵבִיא [נקבה]=עקב); מְטוּשִׁילָה מְכַתוּנָא גוּ כְּסֵתָא=טמן את המרצע בשק, וגם זוּנָה קֵטָא גוּ כְּסֵתָא=קנה חתול בשק (המופיעים בערך כְּסֵתָא [נקבה]=שק, שקית).

עם זאת, רב ערכו של המילון לתחום המחקר הבלשני של הארמית החדשה ולשימור אוצרות הלשון והתרבות של יהודי זאכו.

